

הרב ישראל פלס

מכון ירושלים

דברי בקורת על ספר מהרי"ל ותשובות לבקורת

אוצר החכמה

אוצר החכמה

מאמר זה מוקדש לזכרו של האי גברא רבה, קברניטו ומנהיגו של "מכון ירושלים", הרב ר' יוסף בוקסבוים ז"ל. נוסף על התוויית דרכו של המכון מתוך הראייה הכוללת והחזון שבהם ניהון ר' יוסף, היה הוא מעורב גם בעשייה היום יומית בכל שלוחות המכון. כאיש ספר מובהק וידען מופלג הכיר כל חיבור וכל מחבר, ובכל שיחה עם העורכים היה 'בעניינים'. הוא היה מודע למהפכה שעתידיהם לתולל חיבוריהם של חכמי אשכנז בדורות הסמוכים למהרי"ל מבחינת היחס לתקופה זו. חוקרים רבים תיארוה כתקופה של קפאון ביצירה התורנית, ור' יוסף שמח על כל חיבור נוסף המנתץ דעות אלו. אחד הכלים להצגת אורה של תקופה זו אמורים היו להיות ספרי מבואות על רבותינו חכמי אשכנז וכתביהם. כרך המבוא הראשון יועד לעסוק בתורת המהרי"ל, ודנתי עמו בתוכן הכרך כבר לפני כעשרים שנה. להוותנו לא זכינו אנו, ואף הנה לא זכה לראות בהתגשמות החזון. אולם, ברא מזכה אבא, וברוכים יהיו בניו שיחיו, שנטלו על עצמם את עול המכון, ובין השאר דחפו למימוש תכנית המבוא למהרי"ל. מזה כמה חדשים אני עוסק בכך יחד עם מורי ורעי הר"ר שלמה שפיצר, ובקרוב בעז"ה נברך על המוגמר. מאמר זה הוא עיבוד של פרק מכרך המבוא שבהכנה, ויהיו הדברים לע"נ ר' יוסף ז"ל, שאף עליו – כמו על מחבר ספר מהרי"ל – יאים דברי רבי "כמה גדולים מעשי חייא", שהפיץ תורה שבכתב ותורה שבעל פה וגרם "דלא משתכחה תורה מישראל" (כתובות קג, ב).

אציב גם נר לנשמת מורי חמי, ר' ידידיה אלטר דינרי, שנפטר שבועות מעטים אחרי ר' יוסף. הוא היה מגדולי חוקרי תורת חכמי אשכנז בזמנם של מהרי"ל ותלמידיו, ובספרו "חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים" הצביע על גדלותם ופעלם המסתתרים תחת דברי הענווה שלהם. תנצב"ה.

מחלוקות, ואף בלשון חריפה, שכיחות במלחמתה של תורה, ובוודאי בעולם ההלכה, כאשר כל צד סבור שהצד השני מורה שלא כהלכה. אולם, בקורות היוצאות מקטע מסויים בספר ונהפכות לחיצי מרורות על חיבור שלם או על המחבר – הן חזון בלתי נפרץ. בקורות כאלה הופנו אל ספר מהרי"ל ואל רבי זלמן משוטיגווערא מחברו¹.

להלן תובאינה דוגמאות מדברי בקורת קשים שהושמעו כנגד ספר מהרי"ל², ובצידם תשובות לבקורת. לעתים יש בתשובה הוכחה ברורה לצדקתו של רבי זלמן בדבריו, ולעתים מוצע הסבר המתווך בין הדעות, או המצמצם את טעותו של רבי זלמן עד למינימום.

1 גם מורי חמי ז"ל מציין בספרו: "...האחרונים שעסקו בס' מנהגי מהרי"ל קובעים לפעמים שאין לסמוך על כל הדברים הכתובים בספר" (חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים, עמ' 278-279).

2 ההפניות לספר מהרי"ל הן על פי מהדורת המכון. כתבי היד מצויינים על פי המופיע בהקדמת הר"ש שפיצר לאותה מהדורה (עמ' 12-13; במשפ' 3 שם נשמט סימונו של כת"י פא [פרמא 1421] המוזכר להלן). וסימניהם מופיעים באות נטויה.

הבקורת המוקדמת ביותר, ואולי אף הנוקבת ביותר, באה מבנו של מהרי"ל, מה"ר שמעון הלוי. הוא היה בנו של מהרי"ל מנישואיו השניים, ובנעוריו התגורר במגנצא בבית אמו³. הוא היה במגנצא גם בעת פטירתה, בסתיו קפ"ו (1425)⁴. הידיעה המאוחרת אודותיו עד השנים האחרונות היתה תמיכתו במה"ר זליקמן מאולמא במחלוקת שהתעוררה באותה קהילה בשנת קצ"ט (1439)⁵.

כת"י פא הוא העתק של ספר מהרי"ל שהועתק מכתב היד של הציבור שהגיע לידיו של מה"ר שמעון, אשר כתב בגליונותיו את השגותיו. זמן עריכתה של משפחה 3, לה שיין כת"י זה, היא כנראה שנת רי"ד (1454)⁶, ואם כן הגהות בן מהרי"ל נכתבו אחרי שנה זו. ההעתקה נעשתה בשנת רל"ב (1472), ובאחת ההשגות מזכיר המעתיק את מה"ר שמעון בברכת החיים⁷, ומכאן לכאורה, שחי מעבר לשנת רל"ב⁸.

השגותיו של בן מהרי"ל מובאות בשינויי הנוסחאות שבספר מהרי"ל מהדורת "מכון ירושלים". להלן מרוכזות ההשגות שברצוני להציג לגביהן דברים בזכותו של רבי זלמן. קודם לכל השגה מצוטטים דברי ספר מהרי"ל באותו עניין על פי הנוסח שסביבו נכתבו ההשגות. כאמור, חלק הארי של ההשגות נמצא בכת"י פא, אך כמה הגהות מצויות במקורות אחרים – כנראה הן היו בדפים החסרים מההעתקה המקורית של פא. בסוף כל קטע מובא מקורו – הדף בכת"י פא, לפי המספור בגוף כתה"י, או המקור האחר. בהערות מוזכר מקומן של ההשגות במהדורת המכון.

(א) הש"צ אומר בקול רם 'ער אנה בכיה בציון', והציבור עונין אחריו, וש"צ אומר קינה 'בליל זה יבכיון' כו'.

ר' שמעון בנו כתב, שינה הסדר וטעה. וגם אני אומר כן, כי 'בליל זה' קונד]ס 'עד אנה' (סט, א).⁹

3 מהרי"ל, חנוכה, סי' א, עמ' תב: "הרב הנז' היה דר בבית לכד עם הבחורים אצל בית אשתו הרבנית ובניה עמה בביתה".

4 מהרי"ל, שמחות, סי' כב, שנ"ס ב, עמ' תרז. אין כל וודאות שהתגורר שם גם אחר נישואיו (כאמור בגרמניה יודאיקה, III, ב, עמ' 805, מס' 51), כי אפשר שנקרא אל מיטת אמו בעת מחלתה.

5 גרמניה יודאיקה, שם. תיארוך הפרשה מוכח גם מנוסח המהדורה החדשה של שו"ת מהר"י ווייל, בה מפורש שפסקו של מהר"י ווייל יחול בחשוון שנת ר' [1439] (שו"ת מהר"י ווייל, סי' קמז, עמ' קפד והע' 48). בתשובת מהר"י ווייל (סי' צז, עמ' קכו) לא נאמר שמה"ר שמעון ("אחיו") ישב באולמא (כפי שנקבע בגרמניה יודאיקה, שם, עמ' 1507, מס' 27), אלא רק שסייע בכל כוחו למה"ר זליקמן.

6 על פי תיארוכן של המהדורות השונות של ספר מהרי"ל בידי רבי זלמן המחבר המפורט בפרקים קודמים של כרך המבוא לתורת מהרי"ל.

7 בהשגה ח להלן.

8 ראיות נוספות לכך מובאות בכרך המבוא, בפרק העוסק בצאצאי מהרי"ל.

9 מהרי"ל, תפלת ט' באב, סי' כא, שנ"ס י, עמ' רנב.

בן מהרי"ל טוען שהסדר הנכון הוא "בליל זה יבכיון" ואחריו "עד אנה", ואף מעתיק כתב היד הצטרף לבקורת "וגם אני אומר כן".

שני עדים מסייעים כאן לרבי זלמן. האחד הוא רבי יצחק ב"ר שמחה גנשמן, שכתב באותן שנים מחזור ובסופו ספר מנהגים של רבינו אברהם חילדיק¹⁰. רבי יצחק זה יושב במגנצא בימי מהרי"ל, והוא מביא לאורך המחזור מנהגים בשם מהרי"ל או מנהגים החתומים "מגנצא". חלק מהמנהגים נכתבו בחיי מהרי"ל: "ובשעת ביעור או' מהרי"ל ש' הכי: כל חמירא ... דחמיתי ודלא חמיתיה, דבערתי ודלא בערתיה ..."¹¹. הוא התגורר במגנצא גם בימי הרב שאחרי מהרי"ל, מה"ר יעקב כ"ץ, כמוכח מחתימתו בשנת קצ"א (1430) על גט שסידר מה"ר יעקב¹². ראוייה לציון ידענותו של רבי יצחק במנהגי מגנצא ומקורותיהם, העולה למשל מדבריו הבאים:

מנהג מגנצא שאין אומרים שום 'אלהיכם', בלבד לשבת וראש חודש, ולנישואין, ולשבת ברית מילה, שישד הרב ר' יקר מקלוניא¹³, ובנו הרב ר' בונפנט הלוי החזן ז"ל¹⁴ הנהג לאמר במגנצא¹⁵.

את מנהגי רבינו אברהם חילדיק שהעתיק הביא בנוסח 'מותאם' למנהג הרינוס ובשינויים רבים מהמקור¹⁶. בצד ספר המנהגים הכללי מובאים ב'חלונות' מנהגי מגנצא ומהרי"ל. בליל ט' באב מובא שם בהגהה:

במגנצא אומ' על אלה ואח"כ עד אנה, ואחר שיענו הקהל עד אנה יתחיל החזן בליל זה, ומדלג (אך מפני) [איך מפין] בן ובת. ואם מ"ש או' אותה חרוזה ומתחיל וחוזר אז בחטאי¹⁷.

עד שני הוא מחבר ספר מנהגים ביידיש. ספר זה הגיע אלינו בהעתקה משנת רפ"ד (1524), אך מקורו כנראה בבן דורם של מהרי"ל ושל רבי זלמן, שכן בעניין אחר הוא מספר

10 כת"י המבורג 86 (Cod. Hebr. 37, במכון לתצלומי כת"ע מס' 26289).

11 שם, דף 23, א.

12 סדר הגט למהרי"ל מרגלית, עמ' רלה, גט לג. גט זה הוא חלק מהקבוצה המתחילה בסי' כה, שבראשה נאמר "ואלו גטין ניתנין במענצא". יחד עם רבי יצחק חתום שם "אלעזר בן יעקב", הלא הוא רבי זלמן משוטיגווערא, מחבר ספר מהרי"ל.

13 ראה עליו מאמרי 'תשובה לרבנו יקר ב"ר שמואל הלוי', מוריה, שנה טז (תשמ"ט), יא-יב, עמ' ה-ז.

14 אבי סבו של רבי זלמן משוטיגווערא, ראה בכרך המבוא לתורת מהרי"ל.

15 כת"י המבורג הנ"ל, דף 72, ב. עצם המנהג מוזכר אמנם גם בחלק ממהדורות ספר מהרי"ל (מהרי"ל, שבת, סי' לח, עמ' רכב, סוף שני"ס א), אולם רבי זלמן אינו מביא את מקור המנהג במגנצא, שנקבע כאמור על ידי אבי סבו לכבוד סבו של רבי זלמן.

16 ראה: 'מנהגי רבינו אברהם חילדיק' בסוף מהדורת תשס"ו של מנהגי מהרא"ק. זהו כת"י ג המוזכר שם (עמ' קצג, הע' 1). במקומות רבים שינויי הנוסח המובאים מכת"י זה הינם התאמת החיבור, המיוסד על מנהג אשכנז המזרחי ('אושטרייך'), למנהג המערבי ('ריינוס') [ראה למשל שם, עמ' רו, שני"ס לב, המתאים לדברי מהרי"ל, תפלת יו"כ, סי' כח, עמ' שנה].

17 כת"י המבורג הנ"ל, דף 203, ב.

על מה ששמע ממהרי"ל¹⁸. בענייננו אומר הוא: "או צו ק"ק מענין זייט מן בליל זה יבכיון צווישן עד אלה אונ' עד אנ' בכיה" [=ובק"ק מענין אומרים 'בליל זה יבכיון' בין 'עד אלה' ו'עד אנה בכיה']¹⁹. הניסוח מורה, שהמחבר מודע לכך שהסדר הרגיל הוא ש'עד אנה' באה מיד אחרי 'עד אלה'²⁰, ורק במגנצא משלבים ביניהן את הקינה 'בליל זה'.

אם כן, רבי זלמן צדק לחלוטין בדבריו, אלא שלא הדגיש שזהו מנהג ייחודי למגנצא. מהר"ר שמעון בן מהרי"ל כתב את הערותיו שנים רבות אחרי שישב במגנצא, וכנראה נשמט ממנו מנהג מקומי ייחודי זה.

(ב) היה נוהג במגנצא לומר 'כל שנאני שחק' היה אומר קודם 'מלך עליון'. וקודם 'מלך עליון' לא אמר 'ובכן השם ימלוך לע"ו' (ק, 104, ב).

בחבור אחד, כעין זה קצת, מ"כ יסד מכתב בן מהריסג"ל, וז"ל: כיזוב! והרבה כיזובים יש בזה הספר אשר לא רשמתי עליהם שהם כזובים, ולרוב הם, אין מספר (נ, 60, א).²¹

הפיוטים המוזכרים שייכים לשחרית יום ב' דר"ה, אולם ברשימת הימים בהם נהג מהרי"ל בכל שנה לשמש כשליח ציבור לא נזכר יום ב' דראש השנה²². מתי שמע רבי זלמן ממהרי"ל נוסחאות אלו? מסתבר שבדרך כלל לא עבר מהרי"ל לפני התיבה ביום ב' דר"ה, אך בשנתו האחרונה, כשנעקר ממקומו הקבוע במגנצא וישב בוורמיישא, כנראה כן התפלל ביום השני. אם כן, אלו הן חלק מהנוסחאות שקיבל רבי זלמן משוטיגווערא מרבי זלמן מארפורט, שהתפלל עם מהרי"ל בימים הנוראים של שנת קפ"ז (1426) בקהילת וורמיישא²³, ורשם את שינויי הנוסח בתפילתו של מהרי"ל.

לפני שנים רבות זכיתי לגלות ולהוציא לאור את הגהותיו של בעל "חות יאיר" על מחזור וורמייזא המפורסם, הנמצא כיום בירושלים²⁴. אחת מהגהות החות יאיר מתייחסת לסדרם של שני הפיוטים המדוברים, וכך נוכחתי בעובדה, שבאותו מחזור קדום סדר הפיוטים הוא כפי שאמרם מהרי"ל לפי דבריו של רבי זלמן²⁵. הואיל ומוכר לנו יחסו המיוחד של מהרי"ל למחזורים קדומים של הקהילות, ורתיעתו מתיקון 'שגיאות' במחזורים אלו²⁶, יהיה זה קרוב לוודאי שאת פיוטי שחרית יום ב' של ר"ה אמר מהרי"ל באותה שנה כפי סדרם

18 כת"י אוקספורד 1214 (Opp. 656), במכון לתצלומי כת"י (16674). בדף 124, ב מספר המחבר: "איך הון גהירט בון מהר"ר יעקוב מלין זצ"ל ... [=שמעתי ממהר"ר יעקוב מלין זצ"ל ...].

19 שם.

20 ראה טבלת השוואה של כמה ספרי מנהגים מאשכנז בעניין זה במאמרו של ר"י זימר 'ספר מנהגים דבי המהרי"ל' (עלי ספר יד [תשמ"ז], עמ' 67).

21 מהרי"ל, מוסף של ר"ה, סי' יג, שנ"ס א, עמ' שא.

22 מהרי"ל, תפלת ר"ה, סי' א, עמ' רפ.

23 מהרי"ל, מוסף של ר"ה, סי' יג ושנ"ס ב ו-ג, עמ' שא.

24 'על הגהות "חות יאיר" למחזור וורמיישא', מוריה, שנה יג (תשד"מ), ז-ט.

25 ראה שם, עמ' כו, הגהה כ והע' 5.

26 מהרי"ל, תפלת יום כפור, סי' יא, עמ' שמא.

במחזור וורמייזא, והפוך מהנהוג בכל הקהילות. בדרך כלל ציין רבי זלמן (לפחות במהדורות הראשונות של החיבור) מהן הנוסחאות שקבע מהרי"ל בוורמייזא (או "בסוף ימיו")²⁷, אך בפרטים מסויימים כנראה נשמט ברשימותיו איזכור זה.

צדק אפוא מה"ר שמעון, שבמגנצא ובשאר הקהילות לא אמרו את הפיוטים בסדר שכתב רבי זלמן. נכון הוא גם, שמה"ר שמעון אף פעם לא שמע מאביו תפילה בסדר זה. אעפ"כ צדק רבי זלמן לחלוטין בעדותו בנוסחה הראשון, הסתמי: "ואומר 'כל שנאני שחק כו' קודם 'מלך עליון'²⁸, ורק פגם טכני יש בה, שלא כתב: "היה אומר בוורמייזא". במהדורות האחרונות (ובדפוס)²⁹ השתבשו הדברים יותר, משום שרבי זלמן לא זכר את מקור ההנהגה הזו, וסבור היה שכן נהגו גם במגנצא, ולכן הוסיף³⁰ שכן נהג מהרי"ל "במגנצא" – וזה אינו נכון.

(ג) בשחרית די"כ קורין ששה גוברין, ... ואם שבת, מחלקין פרשה ראשונה לשנים.³¹

טעות (צט, ב).

לא ברור כלפי מה מכוונת בקורתו של בן מהרי"ל: האם רצונו לומר שגם כשחל בשבת קוראים רק ששה קרואים ולא שבעה³², או שהוא חלוק על המקום שבו מוסיפים את העלייה השביעית³³.

בין כך ובין כך, ביחס למנהג מגנצא צודק לכאורה רבי זלמן. בשולי ספר המנהגים הנ"ל³⁴ שהעתיק רבי יצחק גנשמן הוא פירט את סדר הקריאה בתורה, ובסוף כתב: "וכשחל בשב' מפסיק 'בזאת יבא אהרן' א"י³⁵ – בדיוק כדברי רבי זלמן.

(ד) ועוד יסד באותה סליחה ד'אכפרה', וז"ל: 'ככל י"כ בעוד עמנו אל, בקרות הגבר נתמלאת העזרה מישראל'. ואמר מהרי"ל, נתקשה והקשה לכמה גדולים, והלא איתא שלהי פ"ק דיומא, אשר בשלשה רגלים נתמלאת העזרה בקראת הגבר? ואמר הרב, דנראה לו ליישב, דבג' רגלים עדיין לא היתה שעת קרות הגבר מגיע עד שנתמלאת

27 ראה שם, תפלות ר"ה, סי' ו, שנ"ס ג ו-ז, עמ' רפג.

28 ל' 152, ב.

29 מהרי"ל, מוסף של ר"ה, סי' א, עמ' רצד.

30 כחלק משינויי סגנון הספר בכל העריכות וההעתקות של רבי זלמן – ראה בכרך המבוא.

31 מהרי"ל, שחרית דיו"כ, סי' יד, עמ' שמג.

32 כך מובא בפנים ספר מנהגי מהרא"ק (כבר מהחיבור המקורי, שהוא מנהגי רבינו יחזקיה ממיידבורק, וכן במנהגי רבינו חיים פלטיאל) בשם רבינו גרשום (מנהגי מהרא"ק [מהד' תשס"ו], סי' לח, עמ' קנב), וכן במנהגי ר' אברהם חילדיק (שם, עמ' רה) בשם "יש אומרים".

33 לפי ספרי מנהגים אחרים מחלקים את העלייה הרביעית, וסופה הוא ב"השעיר החי" (ויקרא טז, כ). כך במנהגי מהרא"ט (יום כפור, עמ' קז), ובספר המנהגים 'דבי מהרי"ל' (כת"י מונטיפיורי 149, במכון לתצלומי כת"י 5150, דף 28, א).

34 לעיל, ליד הע' 10.

35 כת"י המבורג הנ"ל, דף 194, ב.

העזרה, ר"ל קודם קרות הגבר, אבל הכא יסד הפייט 'בקורת הגבר', ר"ל, בשעת קריאת הגבר ולא קודם לכן (קא, ב-קב, א).

מה"ר שמעון בנו כתב, כאן טעה המחבר, והיה היפך (קא, ב).³⁶

מסוגית הגמרא בזבחים³⁷ משמע כפי שמביא רבי זלמן את דברי מהרי"ל, שברגלים החלה העזרה להתמלא בשעה מוקדמת. אינני יודע מהו מקורו של מה"ר שמעון לפרש את המשנה באופן אחר.

(ה) אמר מהרי"ל, כל דבר המקבל טומאה - אסור לסכך בו, לכן, יזהר כל אדם שלא להניח סולם, או שביר כלים של ספסלים או קתדראות על הסכך להחזיק את ענפי הערבה של הסכך, דחיישין שמא נטמאו במדרס. ופעם אחת ראה מהרי"ל על הסוכה בד של עץ, והיה מחושק בראשו עם ברזל, וציוה הרב להסירו, דשביר כלי הוא, ושמא נטמא.³⁸

[ב]נו כתב: משובש (קו, א).

גם הט"ז מעיר על כך, כשמדבריו נשמעת בקורת על הספר ומחברו: "זהכותב ספר מהרי"ל טעה בזה שתלה הדין אם נטמא ממש"³⁹. בין השיטין נשמע שההנמקה לדין מיוחסת על ידי הט"ז לכותב ספר מהרי"ל, ולא למהרי"ל עצמו. לשם השוואה, הנה אותה הערה עצמה, אך בסגנון שונה לחלוטין, בדברי ה"מגן אברהם": "במהרי"ל כתוב דחיישי' שמא נטמאו במדרס, ע"כ. משמע שאם ידעי' בודאי שלא נטמאו, כגון שהם חדשים, שרי. וצ"ע, דעכ"פ מקבלים טומאה. וכ"מ ל' רמ"א"⁴⁰.

על הערתו של הט"ז השיב רבינו נתנאל ווייל, בעל "קרבן נתנאל", אך עוד לפני כניסתו לגוף הסוגיה פותח הוא בקביעה: "וחלילה להשוות כטועה. והילך לשון מהרי"ל ... ע"כ. הבין [=הט"ז] דהך טעמא 'שמא נטמאו במדרס' אכולהו קאי, ולא כן הוא ..."⁴¹. גם ה"פרי מגדים" מציע יישוב לקושיית הט"ז והמגן אברהם על הנימוק שבספר מהרי"ל, אם כי הוא מציין שאנו איננו פוסקים כן.⁴²

הגאון מוילנא, מזכיר בביאורו לסימן זה את דברי מהרי"ל. בהתייחסו לדברי הרמ"א אומר הגר"א "... וכ"כ מהרי"ל דאסור להניח שום כלי כו', וז"ש כאן [=הרמ"א] אפי' להניחו

36 מהרי"ל, מוסף דיו"כ, סי' כב, שנ"ס ח, עמ' שנ.

37 דף פו, ב, וברש"י שם.

38 מהרי"ל, סוכות, סי' ז, עמ' שסג.

39 או"ח, סי' תרכט, ס"ק ב.

40 מגן אברהם, ס"ק יא.

41 נתיב חיים על הט"ז הנ"ל.

42 משבצות זהב. ס"ק א.

אוצר החכמה

על כו"43. ובסמוך מקשה הגר"א "אבל צ"ע על מהרי"ל שבתשובה סי' פ"ז44 לא כתב כן וכ' דהלכה כרבנן...45. כלומר, יש כאן סתירה מיניה וביה בדברי מהרי"ל: בספר מהרי"ל הכריע שלא רק לא לסכך במקבל טומאה, אלא אפילו לא להעמיד בו את הסכך, ואילו בתשובת מהרי"ל מפורש שהתיר זאת. א"כ הגר"א רואה בדברי ספר מהרי"ל בנושא זה ביטוי אמין לדברי מהרי"ל, עד כדי שהוקשתה לו הסתירה לכך מתשובת מהרי"ל.

(ו) וכן העיד, שאביו, מהרמ"ו ס"ל, היה מותה בו בימי בחורותיו, והיה בר מצוה, שלא יסתור שום סוכה, ולא יבעיר האש בשמחת תורה עם הקטנים.

בנו, מה"ר שמעון, כותב, דידוע, כשנפטר זקינו ז"ל לעולמו, עדיין לא היה אביו אף בן י"ב שנה (קי, ב).46

הויכוח אודות גילו של מהרי"ל נראה כמוכרע מראש לטובת מה"ר שמעון, הבן. הן הוא בן המשפחה, ומה לעומתו מעמד התלמיד? ברם, אם נדייק בדברי מה"ר שמעון, יתערער בטחוננו. מה"ר שמעון אינו מדבר כאן באותו בטחון שבהערות ההלכתיות, בקביעה חד משמעית 'והלא כשנפטר זקני...', אלא מקדים "דידוע". האם הוא, בן מהרי"ל, מסתמך על הידוע והמפורסם בציבור? אם ניזכר בציטוט מהלכות חנוכה בספר מהרי"ל שהובא לעיל47 ניווכח, שמה"ר שמעון לא גדל סמוך לאביו, אלא בבית אמו, ומסתבר שממנה – או מאנשים מחוץ למשפחה – שאב מה"ר שמעון את המידע הביוגרפי על אביו. נציע כאן שיחה המאפשרת טעות: כשהאם אומרת לבנה אגב אורחא 'כשסבא נפטר היה אבא בן... – למי כוונתה: לאבי אביו ולאביו של הילד? לסבה ולאביה שלה? ואולי לאביה [=סבו של הילד] ולאביו של הילד?48 יש כאן פתח לקבלת דברי רבי זלמן, בלי דחיה מוחלטת של דברי מה"ר שמעון.

מאידך גיסא, אם נקבל את הפרט הביוגרפי שמוסר מה"ר שמעון ככתבו, נאלץ לראות את רבי זלמן כבדאי, ולא נוכל ליישב את דבריו בעניין שמחת תורה באי דיוק בעלמא. עיקר הקטע שם עוסק בחילוק שחילק מהרי"ל בין ההיתר, ואפילו העידוד49, לקטנים לסתור סוכות ולהבעירן בשמחת תורה, לעומת האיסור על גדולים, מעל בר מצוה, לעשות כן. בהקשר לכך מובא הסיפור אודות מחאתו של אבי מהרי"ל בבנו שלא ישתתף במעשים אלו. אם צודק מה"ר שמעון, הרי שאבי מהרי"ל אסר זאת על בנו עוד בקטנותו, או שהמעשה הנכון הוא שלא אסר אלא התיר – בכל מקרה הרי זה ההיפך הגמור מדברי רבי זלמן.

43 שם, סעיף ז, ביאור הגר"א, ד"ה ולכן אין.

44 כן הוא בשו"ת מהרי"ל מהד' קרימונה (שי"ו), ובמהדורות שבעקבותיה. במהד' האנווא (ש"ע) הועברה התשובה לתוך סי' קנז, ובמהד' הרב סץ זהו סי' קנז סעיף ט (עמ' רסה).

45 שם, ד"ה וה"ה בכל.

46 מהרי"ל, חג הסוכות, סי' ח, שנ"ס ז, עמ' שעז.

47 הע' 2.

48 האפשרות האחרונה יכולה להתאים גם למקרה שמישהו זר אמר למה"ר שמעון: 'כשסבך נפטר לא היה אביך בר מצוה'. האומר יכול היה לכוון לסב האחד, ומה"ר שמעון עשוי היה לפרש זאת על הסב השני.

49 ראה בהוספה מכת"י בסוף הסימן.

גם לגופו של עניין, גילו של מהרי"ל בעת פטירת אביו, נראה שדברי רבי זלמן מתקבלים על הדעת יותר מדברי מה"ר שמעון בן מהרי"ל. פרטים ביוגרפיים שונים אינם מתאימים לסדר הזמנים העולה מדברי בן מהרי"ל⁵⁰.

(ז) אמר מהרי"ל, דלא נהירא לי מנהג בני אושטרייך, שהם מהדקים תיתורא ותפילין של יד עם רצועה לזרוע, שמעבירים הרצועה לכרוך עליה אחר שהידיקו אותה עם רצועה אשר במעברתא. ואין נראה, דיותר טוב שתהא התיתורא תלוי על הזרוע, כעין של ראש... (קלג, א-ב).

וז"ל מה"ר שמעון, בנו דמהרי"ל ז"ל: נ"ל דאמר בהפך. וכן א"מ ז"ל למדנו להדקה התיתורא על הזרוע היטב עם הרצועה (קלג, א).⁵¹

שני הצדדים נתלים בדברים מפורשים של מהרי"ל. לכאורה הצדקת אחד מהם תהיה הכחשה מוחלטת לדברי האחר. אולם, נראה שאין זו מחלוקת של ממש, אלא אי הבנה.

אופן הנחת התפילין על ידי בני אושטרייך באותה תקופה⁵² מתואר בשלושה מקורות: בתשובת מהרי"ל⁵³, בשאלה שבספר תרומת הדשן⁵⁴ ובקטע שבספר "לקט יושר"⁵⁵. מכולם עולה ברור פרט עיקרי, שלא נזכר כלל בדבריהם של רבי זלמן ומה"ר שמעון: בני אושטרייך הניחו את התפילין כאשר הבית פונה למעלה, כלפי הכתף, והמעברתא למטה, כלפי המרפק. בשלושת המקורות הנ"ל מובאת גם התנגדותו של מהרי"ל לאופן הנחה זה, אך לא פורש הנימוק להתנגדות זו⁵⁶.

עתה נוכל להבין את מה ששמע רבי זלמן ממהרי"ל. דברי מהרי"ל בספר מהרי"ל הם הנימוק החסר לנו במקורות האחרים. מהרי"ל טען, שלפי מנהג אושטרייך חייבים להדק את הבית לזרוע בשני קצותיו, ואי אפשר להסתפק ברצועה שבצד המעברתא, שהרי הקצה השני, התיתורא, פונה כלפי מעלה, וללא קשירה יפול. לשיטת מהרי"ל – שלא פורשה במקורות האחרים – יש כאן בעיה הלכתית. כפי שנראה מלשונו של ספר מהרי"ל הבעיה היא שהתפילין של יד צריכים להיות מחוברים לגוף רק בצד של המעברתא, ואילו התיתורא צריכה להיות

50 ראה על כך בהרחבה בכרך המבוא, בדיון אודות הולדת מהרי"ל.

51 מהרי"ל, תפילין, סי' ח, שנס' ו, עמ' תקצ.

52 על נושא זה ראה מאמרו של ר"י זימר 'מיקום המעברתא של תפילין של יד' (בספרו: עולם כמנהגו נוהג, עמ' 263-267).

53 סי' ל, עמ' כב.

54 סי' מט.

55 א, 15.

56 מה שכתב בסוף תשובת מהרי"ל "ונפקותא יש בדבר לעניין הכנסת הפרשה והיורד" איננו נימוק, אלא הסבר, מדוע חשוב היה למהרי"ל שתיקבע הלכה בעניין זה, הרי אופן ההנחה הוא דבר המסור לכל יחיד, והוא יכול להפוך את הבית כרצונו, על פי מנהג אבותיו. על כך אומר מהרי"ל, שלדעתו אופן הכנת התפילין של כל מנהג צריך להיות שונה, ואם יהפוך תפילין שלא הוכנו כמנהגו – לא תהיה זו הנחת תפילין כהלכתה (וכן אכן מוסר מהרא"י בשם מהרי"ל בסיום תשובתו הנ"ל בתרומת הדשן ובדבריו בלקט יושר שם).

הרב ישראל פלס

חפשית באוויר, בדיוק כמו בתפילין של ראש. ניתן גם לדחוק ולהסביר שהקפדתו של מהרי"ל היתה, שהבית יהיה תלוי על נקודת הקשירה של התפילין לגוף, כמו בתפילין של ראש, ולא שהבית יהיה מעל נקודת הקשירה.

רבי זלמן, שכנראה לא הכיר (או לא זכר⁵⁷) את מנהג אושטרייך, הדגיש את עניין הקשירה, והתעלם מאופן הנחת הבית על הזרוע. כך ניתן היה להבין מדבריו, כי מהרי"ל התנגד להוספת כריכה כלשהי של הרצועה על גבי התיתורא, ודרש להסתפק בקשירת הרצועה שבתוך המעברתא. כנגד הבנה זו נזעק מה"ר שמעון, והוא מספר שמהרי"ל לימד אותו להוסיף כריכה של הרצועה על גבי התיתורא. האם התכוון מהרי"ל להוספת כריכה בצד התחתון של התיתורא, כך שהתיתורא קשורה משני צדיה? קשה להוכיח מדברי מה"ר שמעון למה התכוון. עכ"פ גם אם כך היה, אין בדברי רבי זלמן טעות של ממש, אך מפשטות דברי רבי זלמן נראה לומר, שלא כך התיר מהרי"ל לבנו, אלא רק בהוספת כריכה על המעברתא.

(ח) ...וטעמא מהא דאיתא מפרק חלק (סנהדרין קב, ב), דלא ידע מאיזה מקום דיהו בוצעים המוציא מן הפת, והגיד אליו, מהיכא דקדים בישולו דפת.

היה כתוב בפנים: 'ועשה שאילת חלום להודיעו, ובעל חלום הגיד וכו'', ועליו היה העברת קולמוס. ונראה לי הכותב, שג"כ עשה העברה דקולמוס בנו מה"ר שמעון שי' (קלה, א).⁵⁸

אכן, צדק מה"ר שמעון, כי בגמרא בסנהדרין⁵⁹ מסופר רק שהמלך מנשה נתגלה לרב אשי בחלומו, ואת השאלה ההלכתית הפנה בתחילה מנשה לרב אשי, ורק כשזה לא ידע ענה לו מנשה. ברם חשוב להעיר, שבמהדורות הראשונות של ספרו לא הביא רבי זלמן את המעשה, אלא הצטמצם בקביעת ההלכה שבגמרא⁶⁰. מסתבר שבמהדורות המאוחרות הוסיף רבי זלמן את המעשה מזכרונו, וכיוון שזכר שהתשובה ניתנה בחלום כתב "שאלת חלום", וטעה.

אחת הביקורות המוקדמות ביותר על דברי רבי זלמן נמצאת בתשובתו של רבי דוד בן דניאל, תלמידו של בעל תרומת הדשן, שנשלחה אל רבי יוזל, מחבר "לקט יושר", ובאותו ספר היא מצויה לפנינו. הנושא הנדון הוא מועד חליצת הנעליים כליל תשעה באב:

(ט) ... אמנם מהרי"ל מולין ז"ל כתב בתשובה⁶¹ וז"ל: ערב ט"ב חולצים מנעלים קודם 'ברכו', זולתי בשבת. עכ"ל. ... אבל אותו שחבר ספר הדרשות שקורין 'מהרי"ל', כתב וז"ל: כשחל ט"ב בחול חולצין מנעלין בבית והולכין יחף לב"ה⁶².

57 אני מוסיף זאת, שהרי רבי זלמן שהה תקופה מסוימת אצל מה"ר נתן באיגר ואצל רבינו יום טוב ליפמן מילהוין (ראה על כך בכרך המבוא), ומסתבר שבמקומות אלו נהגו כמנהג אושטרייך. ושם לא היה זה מנהג אחיד בכל ארצות 'אושטרייך'?

58 מהרי"ל, סעודה, סי' ד, שנ"ס ו, עמ' תנט.

59 קב, ב.

60 למשל: פדס, דף 86, א.

61 שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' נד, עמ' סב.

62 ראה: מהרי"ל, תפילת ט' באב, סי' יט, וש"נ א, עמ' רנ. מבדיקת כתבי היד שם עולה, שכתב היד

אבל לפי דעתי נראה שיש לסמוך יותר על התשובה ממה שיש לסמוך על אותו שחבר הדרשות⁶³.

אין בדבריו נסיון לפשר בין המקורות השונים לדעת מהרי"ל, אלא הכרעה חד משמעית לחובתו של רבי זלמן. אולם מצאנו חבר לרבי זלמן, והוא רבי יצחק גנשמן, איש מגנצא הנזכר לעיל⁶⁴. בהגהה על מנהגי ט' באב כותב הוא: "אנו נוהגי' לחלוץ טרם באים לב"ה, דגנאי וזילזולא להוליך מנעלי' לב"ה"⁶⁵. אם כן, כך נהגו במגנצא בימי מהרי"ל.

ראוי להדגיש, שהמנהג שתיארו רבי זלמן ורבי יצחק אינו סותר לאמור בתשובה "חולצים מנעלים קודם ברכו", כי גם החליצה בבית היא "קודם ברכו", וההדגשה בתשובה היא על הניגוד למוצאי שבת, שאז חלצו אחד ברכו. אפשר גם שבתשובה הסתפק מהרי"ל בניסוח כללי כיוון שהתשובה נשלחה לאחת מקהילות אשכנז שלא הקפידו בעניין זה של מראית זלזול בבית הכנסת, ואילו רבי זלמן ורבי יצחק מדברים על מנהג מקומי שנהג במגנצא. נוסף על נקודות אלו עולה מתשובת מהרי"ל שהודפסה רק בדורנו, כי דברי מהרי"ל שם כלל אינם ניסוח שלו, הנכנס לפרטי המנהג, אלא סיכום דעתם של "הג' מיימונית ויתר רבותינו".

המהרש"ל, שבימיו נדפס ספר מהרי"ל לראשונה, הכיר כנראה בצעירותו את הספר באחת העריכות שבכתבי היד, ומשבא לידו הדפוס - פקפק בתוספות שמצא בו לעומת הנוסח שהכיר קודם, וכך כתב בעניין פדיון הבן:

(י) ומה שכתב במהרי"ל החדש בהג"ה, שנמצא במרדכי הגדול⁶⁶ שפודין ביום ל"ב

שהיה לפני רבי דוד בן דניאל היה מהמהדורות הקדומות (אוק, פדס, מי וממשיכיהן), ולא מהמשפחות המאוחרות (4, 3 או 1).

63 לקט יושר, א, 111.

64 ראה לעיל, ליד הע' 10, אודותיו ואודות כתב היד שכתב.

65 בכתב היד הנ"ל, דף 203, ב.

66 'מרדכי הגדול' או 'הארוך' אינו בהכרח ניגוד ל'מרדכי קטן' או 'קצר', אלא הוא כינוי לכתב יד של ספר המרדכי שבגליונותיו נכתבו הגהות, פסקים ותשובות (כדוגמת כתב היד שתיאר מהר"ם פאדובה בתשובותיו (סי' כט), שהיו בו "כל חידושי מרדכי שאינם במרדכי שלנו"). כיוון שהגהות הן שהפכוהו ל'גדול', מובן כיצד נתכנה כתב יד שאין בו כלל מרדכי, אלא ההגהות שמסביב בלבד, 'מרדכי הגדול' (כת"י ביהמ"ל בניו יורק, Rab. 673), וסרו התמיהות על כך (ראה: א' הלפרין, מבוא לספר מרדכי השלם - כ"ק, עמ' ח-ט). זהו ההסבר לכך, שבאחת מתשובות מהרי"ל העתיק רבי זלמן תלמידו במקום 'הסמ"ק צורכ"ר' [כלומר: הסמ"ק מצורף] - 'סמ"ק' (שו"ת מהרי"ל, סי' קנד, שנ"ס ב מכת"י פ, עמ' רנו). פירוש ראשי התיבות הוא: 'סמ"ק גדול', דהיינו, סמ"ק המעוטר סביבו בהגהות, והרי זוהי בדיוק מהותו של הסמ"ק מצורף. הדברים נאמרו במפורש בידי רבי זלמן בדבריו אודות חיבורי הלכות שחיתות ובידיקות: "מהרי"ל סג"ל היה נוהג בכל ממשלתו ששוחטין אחר שחיתות 'מסקינ' הארוכים בהגהות, והנוטל קבלה לשחוט היה מצריך ללמוד אותן השחיתות. וכן הבידיקות של 'שני קרומים', דגם הן ארוכים בהגהות" (מהרי"ל, שחיטה, סי' א, עמ' תקע). שני החיבורים הללו נדפסו לאחרונה בידי הרב א"א פרנקל (פעמי יעקב מ' [תשנ"ח], עמ' ו-מא; שם מ"ו-מ"ז [תשס"א], עמ' ז-טו), והם קצרים ביותר. 'אריכותם' של החיבורים הללו אינה אלא בהגהות שנלוו אליהם. אפשר שגם השם 'מקראות גדולות' (או 'עשרים וארבע גדול') קשור לעניין זה ולא לפורמט הספר. זהו שם הממצה את תיאור הספר (בעגה האשכנזית כמוכז): מקרא

היכא דחל ל"א בשבת⁶⁷ - אל תשגיח ביה, כי אינו מדברי המרדכי, אלא מדברי הג"ה נוספת, שהרי מהר"א ירד לדקדק היטב ולא הביאו לסיוע. ומדברי מהר"א שפסק כך בא הדין לשם⁶⁸.

יש כאן אימון ברוב הספר, אך חשדנות כלפי ההוספות שבדפוס (בעיקר כנראה כלפי ההוספות שהודפסו ב'חלונות', שנקראו לעיתים 'הגהות מהרי"ל').

את חשדנותו של מהרש"ל כלפי ההוספה המובאת במהרי"ל המודפס בשם 'מרדכי הגדול' נוכל להפיג בכך שאנו מוצאים הוספה זו כבר בכת"י פ⁶⁹, שהוא אוטוגרף בכתיבת ידו של רבי זלמן משנת ר"ך (1460). מהרש"ל סבר, שאותו פסק נוסף ל'מרדכי הגדול' רק בעקבות פסק דומה של בעל "תרומת הדשן", ומאוחר יותר הוסיף מאן דהו את ההגהה שב'מרדכי הגדול' לספר מהרי"ל. עתה, ביודענו שרבי זלמן כתב זאת בספרו כבר בשנת חייו האחרונה של מהר"א, ברור שהוא מצא זאת בכת"י אותנטי של 'מרדכי הגדול', ומסתבר שללא קשר לפסק של "תרומת הדשן".

(יא) רבי שמואל בכרך, סבו של בעל "חות יאיר" ורבה של וורמס, שנפטר בשנת שע"ה (1615)⁷⁰, כותב בתשובה: "ואם לדקדק בלשון מהרי"ל, חי נפשי הדקדוק בו הוא מלאכה של בטלה ויגיע לריק, כי הוא לא כתב הענינים כל כך בדקדוק, והורק מכלי אל כלי, כ"ש הוא עצמו בהקדמה, על כן לא עמד טעמו בו..."⁷¹. הוא מקבל את תוכן הדברים שבספר מהרי"ל, אך סבור שהניסוח אינו מדויק. שתי סיבות הוא מוצא לכך: ראשית, רבי זלמן עצמו לא הקפיד על הניסוח כלשונו של מהרי"ל בדיוק, ושנית, בגלגולי ההעתקה השתנה הניסוח עוד יותר.

אשר לסיבה הראשונה, הנה רבי זלמן מעיד על עצמו כבר מהמהדורות המוקדמות של החיבור עד כמה השתדל לדייק בהבאת הדברים:

וברור לי שלא הוספתי בשום מקום על דבריו כה"ן⁷² וחלילה וחס וחס וחלילה להדיוט כמוני לשנות דברי האדון רק כאשר שמעתי מפיו.⁷³

בטחנו של רבי זלמן שלא שינה מדברי מהרי"ל לא התבסס על זכרון פנומינלי, אלא על המהדורות הראשונות של הספר שכתב לעצמו בחיי מהרי"ל⁷⁴. על יסוד הרשימות שבחזקתו

שסביבו הערות המסורה ופירושים שונים.

67 מהרי"ל, פדיון הבן, סי' ד, עמ' תצא.

68 שו"ת מהרש"ל, סי' ז, וכן בים של שלמה, קדושין, פרק א, סי' נד.

69 עמ' רפח.

70 מנהגים דק"ק וורמיישא לרבי יוזפא שמש, א, מבוא, עמ' 52.

71 שו"ת חוט השני, סי' לא.

72 = כאשר הדין נותן.

73 חתימת הספר בכת"י אוק (דף 101, ב), בכתיבת ידו של רבי זלמן. לפנינו מצויים הדברים בלשון דומה מאד בהקדמת ספר מהרי"ל (מקור הספר ויסודו, עמ' ב).

74 ראה: מהרי"ל, מוסף של ראש השנה, סי' יג, עמ' שא.

ערך בשנים הבאות את הספר שוב ושוב. כבר בעת כתיבת הרשימות בחיי מהרי"ל התכוון רבי זלמן שהדברים יהיו "למשמרת"⁷⁵.

ממקום אחר אנו נוכחים באותה שיטה של רבי זלמן. על שאלת מהר"ם מינץ, שנשאלה ממנו סמוך לשנת ר"ך (1460)⁷⁶, עונה רבי זלמן מהידוע לו על הנהוג במגנצא בימי מהרי"ל, כלומר למעלה משלושים שנה קודם. הוא מציין במפורש את מקור ידיעותיו, ואין זה זכרונם שעליו סמך, אלא ההעתקות והרשימות הרבות שנשא עמו, כדבריו: "ואילו הן באר הטיב כאשר הן כמוס עמדי חתום באוצרתי"⁷⁷. ובהמשך מספר הוא על מהר"ר יעקב כ"ץ, רבה של מגנצא אחרי פטירת מהרי"ל, שבירר אותו נושא "... ושאל מגדולי הדור ונתבאר אליו בתשובה, וז"ל אשר העתקתי אלי אז".

כך נהג רבי זלמן בדברים ששמע באזניו או שראה בעיניו. ומה עשה כאשר צריך היה לסמוך על אחרים? "כאשר הוא סוקר את מקורות ספרו, הוא מציין שהוא מביא גם את דברי מהר"ש. אולם הוא מוסיף בהסתייגות מפורשת: 'ואותן דברים לא ראיתי ולא שמעתי מן הגדול הנזכר אך העתקתיים כאשר סדרם אדם כשר וסמכא שראיתיו מאד נחשב בעיני מהר"י סגל'⁷⁸. אחרי שהיה בטוח באמינות המקור – יכול היה להביא את דבריו בספרו. גם בתשובתו הנזכרת למהר"ם מינץ הוא מתאר את האדם שסמך עליו: "איש תם וישר ... לא היה חריף לבורר דבר מלבו, ואמרתי אל לבי לשמוע ממנו מסיח לפי תומו"⁷⁹.

רבי זלמן השתדל לתת למעיין בספרו שקיפות מלאה. הוא מסביר את סדר הספר⁸⁰ ואת הנימוק להכללת פרקים שונים בספר⁸¹. הוא מציין את שמות התלמידים שהתווכחו עם מהרי"ל⁸², הוא מזכיר דברים שנודעו לו מאוחר יותר⁸³, והוא מתאר ספרים שהשתמש בהם במקרה שלא היה להם שם⁸⁴. אף במכתבו למהר"ם מינץ הוא מקדיש מקום להראות את מקורות דבריו שם: "באתי להגיד ג"כ עם הספר להראו' למר היכא דנמצאים ... והם מבוארים בהגהות מהרא"ק ..."⁸⁵.

אף על דיווח אודות דיוק עבודתו הוא מקפיד. בשולי מפתחות כת"י ז ציין רבי זלמן: "הרבה דיני תפילה שאי' מסומנין", "הרבה דיני גט שאי' מסומן"⁸⁶ ועוד הערות דומות.

75 מהרי"ל, מאכלות אסורות בפסח, סי' כט, שנ"ס ו, עמ' קלח: "ורשמתי לי העדות למזכרת ...".

76 שו"ת חכמי אשכנז, מוריה, שנה יב (תשד"מ), ז-ט, עמ' לד-לו.

77 שם, עמ' לו.

78 דברי חמי ר"א דינרי (הנ"ל בהע' 1), עמ' 278, הע' 116.

79 שו"ת חכמי אשכנז הנ"ל, עמ' לו-לח.

80 מהרי"ל, מקור הספר ויסודו, עמ' א.

81 למשל בראש הפרק 'איסור והיתר משערי דורא' (מהרי"ל, עמ' תקלב).

82 למשל "שארי הח"ר משה יפה ז"ל" (מהרי"ל, עירובי חצירות, סי' ה, עמ' רכט).

83 למשל "ובבואי אח"כ לטערויז שמעתי" (מהרי"ל, גיטין, סי' יג, עמ' תקז).

84 למשל "בפירוש א' ישן" (מהרי"ל, מוסף של ראש השנה, סי' י, עמ' ש).

85 שו"ת חכמי אשכנז הנ"ל, עמ' לח.

86 1, דף 2, א.

כלומר, לאור המפתחות המפורטים שעשה, יכול המעיין להבין שבמפתח צוינו כל פרטי דיני תפילה שהוזכרו בספר. רבי זלמן בא למנוע טעות זו, ומציין את ההלכות שלא הביא במפתח בפירוט מלא.

[הדפוס 1234567]

ובאשר לסיבה השנייה שהזכיר רבי שמואל בכרך, נראה שהוא הניח שספר מהרי"ל שהגיע לדפוס השתלשל מהעתקות בלתי מוסמכות, כפי שהזכיר רבי זלמן בהקדמת הספר, שעוד לפני שהתכוון להפיץ את הספר העתיקוהו ממנו בעל כרחו, ועותקים אלו נפוצו לרוב⁸⁷. ברם כיום, אחרי שהוברר שיש בידינו כמה כתבי יד מכתיבת ידו של רבי זלמן, ואחרי שניתן להשוות את נוסח הדפוס עם נוסח כתבי היד של המחבר, מתברר שניתן לתלות רק מעט מאד שינויים בנוסח הספר במעתיקים או במביאים לדפוס.

אחרי דיון בעניין אבילות ביום טוב שני, נוסף בספר ציון: "וכן הוא בהג"ה במיימ' בשמחות סי' כ"ז"⁸⁸. על הוספה זו הקשה הב"ח בתשובה:

[הדפוס 1234567]

(יב) והלשון מגומגם שכתב ... גם מ"ש וכ"ה בהג"מ כו', קשה דמאי 'וכן', ואהיכא קאי דאמר 'וכן'. ולבי אומר לי דהאי 'וכן' הוא הגה, וכמו השגה על מ"ש 'אע"ג דלא מצינו להדיא כו', וקאמר דליתא, שהרי כן הוא בהג"מ וכו'. ולא דווקא הגהות מיימוני, אלא במיימוני גופא נמי נמצא כך להדיא ...⁸⁹.

[הדפוס 1234567]

ההסבר דחוק כמובן. אולם, אחרי שבדקתי מקום זה בכתבי היד האוטוגרפיים התברר, כי בנוסח המקורי של רבי זלמן היתה כאן פסקה נוספת⁹⁰, שנשמטה מדפוס ספר מהרי"ל הישנים, ונוספה במהדורת המכון⁹¹, ועליה היה מוסב מתחילה הציון "וכן הוא בהג"ה במיימ'".⁹²

רבי חיים בנבנשתי, בעל "כנסת הגדולה", תמה על נוסח תפילת ראש השנה המובא בספר מהרי"ל:

[הדפוס 1234567]

87 מהרי"ל, מקור הספר ויסודו, עמ' ב.
88 ספר מהרי"ל, עמ' תרה. בהערות שם 'מתורגמת' ההפנייה להגהות מיימוניות שלפנינו, אולם אין שם הסבר לאופן ההפנייה שבגוף הספר 'סי' כ"ז'. נראה לי שמקור זה מסייע למש"כ במקום אחר, כי בעותק הראשון של הגהות מיימוני היו כתובות ההגהות והתשובות (או לפחות חלק מהן) בגליונות ספר משנה תורה, ובמהדורות השונות של העתקות הגהות מיימוני (שמהן מוכרות לנו המהדורה ששימשה יסוד לנוסח דפוס קושטא והמהדורה ששימשה יסוד לנוסח דפוס ונציה) הגיע אותו חומר עצמו במהדורה אחת לתשובות, ושם קיבל מיספור ב'סימנים', ובאחרת – לתוך ההגהות (ראה: 'תגלית: כתב יד קדום של הגהות מיימוניות – כנוסח דפוס קושטא!', ישורון יג [אלול תשס"ג], עמ' תשסג-תשסד).

89 שו"ת הב"ח החדשות, סי' ט-י.

90 כן הוא ב-אק, דף 91, א, וב-ז, דף 120, א.

91 אולם היא שובצה אחרי הציון להגהות מיימוני, ולא לפניו, ולכן לא נפתרה שאלת הב"ח.

92 ב-פ"ס דף 101, א (ודומה לו מאד א"פ, דף 186, ב), קשורה אמנם ההערה לפסקה הראשונה, אך נוסחה שונה וברור יותר "עיי' בהגה במיימ' הילכ' שמחו' ושם מסקנ' רוב רבו' דאינו משלים רק ששה ימים". רק מ-א (דף 113, א) ואילך צמודה ההערה "וכן ..." לקטע הראשון, ורק אח"כ "נשאל למהריסג"ל...".

אמר המאסף, מסורת היא בידינו מאבותינו לקרוא 'ויעשו כולם אגודה אחת' האלף בסגול, כלשון הכתוב, 'ויתקבצו בני בנימין ... ויהיו לאגודה אחת'.⁹³ אבל בדרשות מהרי"ל ז"ל סדר תפלות ראש השנה⁹⁴ כתוב, אחת באלף פתח ולא סגול. ולא ידעתי למה נשנה מלשון הפסוק כיון שאין שום שינוי בהבנה.⁹⁵

ומדוע אכן שינה מהרי"ל ממילות הפסוק? התשובה פשוטה: מהרי"ל אמר בדיוק ככתוב בפסוק, דווקא בסגול ולא בפתח, וכך נמצא בכתבי היד של ספר מהרי"ל, הן באלו שכתב רבי זלמן עצמו והן באחרים!⁹⁶ רק בדפוס הספר הפכו משום מה את נוסח מהרי"ל וקבעו לומר בפתח, ובעקבות הדפוס הלכו רבים, ואפילו כאלה שקיבלו במסורת לומר 'אחת' בסגול, כדוגמת בעל "כנסת הגדולה", הממשיך ומספר:

ומ"מ, אע"פ שמנהגי היה לקרוא אחת בסגול, כלשון הפסוק, אחר שראיתי דברי מהרי"ל שהקפיד לומר האלף בפתח ולא בסגול – אני קורא אחת, האלף בפתח, בדברי מהרי"ל ז"ל.

ריחוק הדורות לא הקהה את הבקורת. בחידושי מרן החתם סופר למסכת פסחים הציע יישוב לסתירה לכאורה בין שתי הוראות של מהרי"ל, שרבי זלמן עצמו הצביע על הסתירה ביניהן:

(יד) ועפ"י דברי ש"ך אלו יובנו דברי מהרי"ל דמייתי מג"א ס' תס"ח⁹⁷ ותמה עליהם, מה בין מנהג בדיקות לחלב שעל הכרס פאנצ"ן, ועוד מה בקיאות שייך, ועוד כיון שאין בקיאות יש להחמיר ולא להקל. ולהנ"ל א"ש עפ"י מ"ש בתשו' דברי ריבות ס' נ"ב בענין אנשי סופ"א ומנהג חומרי בדיקות אונגריש"י, שכ' שרוב מנהגי בדיק' אינם אלא טעות ואין בקיאות, והחמירו הבודקים והנהיגום, ע"ש. והא"ש דמנהג פאנצ"ן הוא פלוגתא רבנו יואל ורבנו אפרים בשע"ד ס' ס"ח, ומדינא נותנים חומרי מקומות על הבחורים, משא"כ הבדיקות יש מהם מנהגי טעות ויש מהם חומרת מכוונים, ואין אנו בקיאות בהם, א"כ במקומן צריכים לנהוג חומרא מספיקא, אבל הבחורים הנכנסים והיוצאים אין להם להחמיר מספק, ופסק מהרי"ל ברור, אך הכותב ס' מהרי"ל היה תלמידו וכמה פעמים כ' כסומא בארובה במ"כ ולא הבין דברי רבו על מתכונתן.⁹⁸

עיקר טענת החתם סופר היא, שענייני הבדיקות אינם מעיקר ההלכה, אלא חומרות, ולכן לא החמירו על הבחורים הבאים ממקום אחר, ואילו מחלוקת הפאנצ"ן היא מחלוקת בעצם

93 שמואל ב' ב, כה.

94 ס' ו, עמ' רפג.

95 שיירי כנסת הגדולה, אורח חיים, ס' תקפב, הגהות הטור, ב.

96 ראה בספר מהרי"ל, עמ' רפג, ס' ו, שנ"ס ד, וכן בעמ' רצה, ס' ג, שנ"ס ו. למעשה, בכל משפחות כתבי היד נמצא כן: ברובם בשחרית ר"ה, ובמשפ' 3 הדברים מובאים רק במוסף.

97 ס"ק יד.

98 חידושי חתם סופר, פסחים, נ, א.

הרב/הרבנית

הדין, ולא היה מקום להשוואה ביניהם שעשה רבי זלמן בקושייתו. והנה, בתשובות מהרי"ל החדשות, שנדפסו רק בדורנו, מצאנו סמך גדול לדברי רבי זלמן. מהרי"ל דן שם, היש היתר לאוסרים הפאנצן לאכול בכליהם של המתירים, והביא כמה סברות להתיר, ואחר המשיך וכתב "ונראה דכל הני טעמי צריכין נמי לעניין חלוקי בדיקות"⁹⁹. חזינן מדבריו דלא רצה לחלק בין מנהגי הבדיקות לבין אכילת הפאנצן¹⁰⁰, והיא היא דעת רבי זלמן בקושייתו.

פקפוקים באמור בספר מהרי"ל מצויים ב"תפלת דוד" - הערותיו של האדר"ת למחזור:

(טו) במחזורים נדפס, אמר מהרי"ל סג"ל מפני מה אנו מאריכים בפיוטים על שער הפנימי כו', ואמר מהרי"ל...¹⁰¹. לא הבנתי דבריו ... גם מש"כ אחרי זה קדושת המקדש לא נתבטלה דכתיב 'והנשאו פתחי עולם'¹⁰² - מלבד שלא נמצא דרשא זו כלל בשום מקום ... ונקט אסמכתא הזאת מה שאין לה שורש וענף. וברור בעיני שלא יצאה דבר זה מפה קדוש גדול הדור המהרי"ל ז"ל, אשר רבותינו האחרונים שתו בצמא את דברי קדשו...¹⁰³.

אכן, לא מצאנו דרשה זו בספרי המדרשים שבידינו, אך הדברים מפורשים בפירושו רש"י לתהלים שם: "פתחי עולם - פתחים שקדושתן עולמית". דברי מהרי"ל הללו עם הסתמכותו על הפסוק "פתחי עולם" הובאו להלכה בתשובתו של הגאון בעל "ציץ אליעזר" בעניין חיוב כרת לנכנס להר הבית בזה"ז¹⁰⁴.

אחד מתארי הגנאי ש'נתכבד' בהם רבי זלמן הוא "שמש קטן". במאמר חריף נגד האגדה המייחסת את 'בן סירא' לבתו של ירמיהו הנביא שהתעברה מזרע אביה באמבטיה, כותב רבי ראובן מרגליות:

(טז) האגדה הזאת הובאה בהסתייגות מרובה בתשב"ץ ח"ג סי' רסג, המדגיש במפורש כי לא לנו היא, רק "אם נאמין לספרים חצונים". אבל בלי היסוס אלא כדבר ידוע ומוסכם הובאה האגדה ב"לקוטי מהרי"ל"¹⁰⁵. אמנם יודעים אנחנו מי כתב את הלקוטים הללו בשם המהרי"ל, יש לנו על כך עדות נאמנה של רבינו חיים מוולוז'ין במכתבו אשר בראש הספר "מעשה רב" מנהגי הגר"א, שם הוא מביא כי

99 שו"ת מהרי"ל החדשות, סי' לח(ב), עמ' מ.

100 ובמפורש ממשיך שם מהרי"ל בעניין הבדיקות "דלר"ת מאכילים טריפות לישראל". וייתכן שבמקומם ובזמנם של בעל 'דברי ריבות' ושל מרן החת"ס השתנו מנהגי הבדיקות, והחילוקים בין המקומות היו רק חומרות בעלמא, אך לא כך היה בימי מהרי"ל.

101 מהרי"ל, תפלת מוסף דיום כפור, סי' יח, עמ' שמו.

102 תהלים כד, ז.

103 תפלת דוד, ירושלים תשס"ד, עמ' צט-ק.

104 שו"ת ציץ אליעזר, י, סי' א, ס"ק נא.

105 מהרי"ל, ליקוטים, סי' ג, עמ' תרי-תריא.

נכתבו על ידי שמש קטן. ואותו שמש קטן שתלה דבריו במהרי"ל, עמוד ההוראה, הוא אשר הביא אותה האגדה המוזרה לחוג בעלי ההלכה¹⁰⁶.

ההסתמכות על רבינו חיים מוולוז'ין מפוקפקת. במכתבו למלקט "מעשה רב", שהודפס בראש הספר כהסכמה, הגיב הגר"ח לפנייתו של המלקט: "אשר שאל בעצתי אם להדפיס הנהגות של רבינו הגדול והקדוש נשמתו עדן לבל יושכחו, ודאי ראוי הוא שיודפסו", ועל כך הוא מוסיף "אבל לגבי ידי מלתא זוטרתי הוא כי כן נתפשטו ונדפסו הנהגות מהרי"ל ע"י שמש קטן ששימש אותו". הביטוי "לגבי ידי מלתא זוטרתי היא" מקורו בדברי הגמרא ש'ראה' – יראת שמים – לגבי משה רבינו "מילתא זוטרתי היא"¹⁰⁷, ומסבירה זאת הגמרא במשל: "משל לאדם שמבקשין הימנו כלי גדול ויש לו – דומה עליו ככלי קטן". רבינו חיים מוולוז'ין רוצה לומר, כי הנהגות הגר"א הן 'דבר גדול' לאלה שאינם מכירים אותו, וחשוב להדפיסן, אך הוא עצמו, שהיה קרוב מאד לגר"א, הרי הן בעיניו "מלתא זוטרתי". וכדוגמה ליחסו הפשוט להנהגות הגר"א מדמה רבינו חיים את עצמו לאותו תלמיד מהרי"ל, 'שמש קטן'. 'שמש קטן' אינו כינוי לגריעותא, אלא ביטוי לקרבתו הרבה של התלמיד לרב, שבגללה יכול היה להפיץ את הנהגת רבו.

אלמלא נפרש כך את דברי רבינו חיים, יצא, שרבינו חיים בא להשוות את מלקט "מעשה רב", שאליו מופנה המכתב, עם אותו "שמש קטן". הייתכן?! והאם יעלה על הדעת שרבינו חיים מוולוז'ין יתייחס בביטול לספר הלכה, שבמקומות שונים מסתמך עליו רבו, הגאון מוילנא, למעשה, ואף הקשה¹⁰⁸ סתירה בינו ובין דברי מהרי"ל בתשובותיו¹⁰⁹? הייתכן שרבינו חיים, תלמיד הגר"א, זלזל במחברו של אותו ספר?!

לגופה של הבקורת של הרב מרגליות בעניין אגדת "בן סירא" יש להעיר, כי אי אפשר לבקר את הקדמונים על יסוד מחקרי הדורות האחרונים. גם אין זה נכון כי ספר מהרי"ל "הוא אשר הביא אותה האגדה המוזרה לחוג בעלי ההלכה". בדורות שאחרי רבי זלמן התפרסם המעשה בבן סירא בשם קדמוני אשכנז שקדמו למהרי"ל זמן רב: רבינו יהודה החסיד¹¹⁰, תשובת הר"ם¹¹¹ ודברי רבינו פרץ בהגהות הסמ"ק¹¹². איננו יודעים מה היה מקורו של מהרי"ל (שממנו שמע רבי זלמן את ההסבר לשם 'בן סירא'), אך מסתבר שגם הוא שמע זאת בשם קדמונים.

106 עוללות, עמ' 31 (ועוד האריך שם בעניין זה).

107 מגילה כה, א.

108 בדברינו על השגה ה.

109 אין זה משנה אם רבינו חיים הכיר את הקטעים הללו בביאור הגר"א, אך בוודאי הכיר את התייחסותו של הגאון לספר בדרך כלל.

110 יוחסין, ערך 'אבוה'.

111 שלטי הגבורים על הרי"ף, שבועות, דף ב, א (מדפי הרי"ף).

112 ב"ח, יר"ד, סי' קצה. ד"ה ולא ישב במטה.

יש להעיר, כי מדברי הרב מרגליות ניתן להבין כאילו הוא מתייחס לפרק 'לקוטי מהרי"ל' בלבד. האם חילק הרב מרגליות את ספר מהרי"ל בסכין חריפה – רובו נכתב בצורה אמינה ומבוססת, והוא חלק מהיותו של מהרי"ל "עמוד ההוראה", ואילו סופו של הספר הוא מדברי 'שמש קטן' שתלה במהרי"ל בוקי סריקי? ! יוזכר כאן, כי הרב ד"ר וייס עמד על כך, "שגם הליקוטים נכתבו ע"י תלמידו הנ"ל שסידר את כל הספר", והביא חבל פוסקים שפסקו וציטטו מדברי ספר מהרי"ל, אף מחלק הליקוטים¹¹³.

אחרי זיהוי כתבי היד האוטוגרפיים של ספר מהרי"ל הוברר לחלוטין, שאף הקטע אודות בן סירא – הפותח במלה "אמהרי"ל"¹¹⁴ [=אמר מהרי"ל] – נכתב בכתב ידו של רבי זלמן, ומתייחס למהרי"ל בדיוק כמו הספר כולו, ואין מקום להפריד בין הדברים.

עוד יש להוסיף בקשר לתואר 'שמש קטן', שממנו עולה ערעור על מעמדו התורני של רבי זלמן¹¹⁵. אכן עד היום סברו שחלקו של רבי זלמן בספר מהרי"ל מצטמצם למקומות בספר שמפורש בהם: "אמרת", "מצאתי" וכד'. אולם כיום, אחרי זיהוי מהדורותיו השונות של הספר, ואחרי ההשוואה ביניהן¹¹⁶, ניתן לקבוע, כי רוב ההפניות לספרות ההלכה שאינן כלולות בדברי מהרי"ל עצמו, אלא מנוסחות כהסכמה ("וכן...") או כמחלוקת ("אבל..."), נוספו על ידי רבי זלמן.

רבי זלמן למד והקיף ספרות עניפה, וידע לדלות מתוכה ולשבץ בספר מהרי"ל הערות מתאימות לכל נושא. כל לומד נתקל בספר באופן בו משולבים מנהגי מהרא"ק ודרשות מהר"ש, דבר דבור על אפניו. בולטים ונפוצים בציוניו של רבי זלמן הם הטור, האגודה והפרנס, שנחשבו בזמנו 'אחרונים', אך הוא הביא גם מדברי ספר חסידים¹¹⁷, הרוקח¹¹⁸

113 מגדים חדשים, א, עמ' לו.

114 כך ב-פדס, דף 120, ב.

115 דברים מפורשים וקשים יותר נמצאים אצל האדר"ת הנ"ל (בהע' 103): "שהמלקט היה איש פשוט ולא ידע רק ממה שהתחמם כנגד אור התורה מאור הגולה ושמע מפיו היה כותב, אבל בעצמו לא ידע להבחין הדברים".

116 כמפורט בכרך המבוא.

117 דף 56, א [=מהרי"ל, תפלת יום כפור, סי' יא, שנ"ס יט, עמ' שמא].

118 מפורסם ויכוחו של רבי זלמן עם מהר"ר יעקב כ"ץ, רבה של מגנצא אחרי מהרי"ל, על סדר התפילה והסעודה בשבת ערב ט' באב. הויכוח הוכרע כשהביא רבי זלמן ציטוט מן הרוקח המוכיח שיש לנהוג כפי שנהג מהרי"ל (מהרי"ל, ט' באב, סי' יז, עמ' רמט).

והסמ"ג¹¹⁹ הקדומים, ולא נמנע מלהכניס אף מדברי חכמי דורו: מהרי"ל¹²⁰, מה"ר אברהם כ"ץ מהלא¹²¹ ודברים שהובאו ב"לקט יושר"¹²². רבי זלמן התעניין אף בספרים פחות ידועים, וכשהגיע לטעוריו שבצפון איטליה ופגש שם ב'חבר' רבי אשר, בנו של רבינו שמשון

[אוצר החכמה]

[אוצר החכמה]

119 בכת"י פ, בו משולבות בספר תשובות רבות, מצויה הגהה של רבי זלמן בגליון תשובת מהרי"ל בעניין חליצת סומא (= שו"ת מהרי"ל, סי' קפא, עמ' רחצ), ובה הוא מציין "ואני הלוקט בחר לקוטי ראיתי מוגה בסמ"ג וז"ל, והסומא אמ' שם שאינו חולץ דכת' וירק' בפניו, וזה אינו רואה את הרוק" (פ, עמ' שיח). הדברים מפורשים לפנינו בסמ"ג המודפס (עשה נב, ויניציאה ש"ז, דף קלו ע"ד), ומלשונו של רבי זלמן "מוגה בסמ"ג" [וכן מהתעלמותו של מהרי"ל מהאמור שם] נראה, שברבים מכתבי היד של הסמ"ג לא הופיע משפט זה. אפשר שהדבר קשור בעריכות השונות של הסמ"ג [ראה במבואות לכרכי 'הסמ"ג השלם'].

120 רבי זלמן הוסיף ממנו שתי הוספות בולטות: (א) שחיטות ובדיקות מהרי"ל ורי"ל, ששימשו לרבי זלמן (במהדורות המאוחרות ובדפוס) בסיס לצרף אליו את מעט פסקיו של מהרי"ל בעניין זה; (ב) "ליקוטי מהרי"ל ורי"ל", פסקים שהגיעו לידי רבי זלמן אחרי שסיים את כתיבת עיקרו של כת"י פ, כלומר אחרי שנת ר"ך (1460), ואז כתבם בגליונות הדפים האחרונים של אותו כת"י, ובכל נושא הוסיף בגוף הספר הפנייה לעמוד שבו דברי מהרי"ל ורי"ל באותו נושא. ב-ג, שנכתב בשנים רכ"ט-ר"ל (1469-1470), כבר שילב רבי זלמן את דברי מהרי"ל ורי"ל כל אחד במקומו, ואף הזכיר זאת בהוספה שכתב בשולי הקדמת אותו כת"י. ליקוטים אלו הודפסו בפני עצמם: 'הלכות ומנהגים לרבינו יעקב וי"ל', ספר הזכרון לרבינו חיים שמואלביץ, עמ' רצב-שח.

121 בהערה על אחת מתשובות מהרי"ל ששילב ב-ב ציין לדברים שכתב מהר"א כ"ץ, ראה: שו"ת מהרי"ל, סי' קסג, עמ' ערה, הע' 3.

122 בעל לקט יושר מביא בשם מהרי"ל ורי"ל ומהרא"י הוכחה, מהו הכיוון שאליו צריך החזן לפנות בשעת הקפת הבימה באמירת ההושענות: "וראיה לדבר מדרש"י בפ"ב דשבועות גבי הא כשהיו מקדשין בני עולה בבל ירושלם שהקיפו כל העיר, ושם פירש"י שהלכו דרך ימין כשפניהם לחלל העיר, ע"ש" (א, 149). בגליון פ כתב רבי זלמן: "שוב ראיתי דיש גדולי' הורו ג"כ ומייתו ראייה מפ"ב דשבועות גבי הא כשהיו בני עולה בבל מקדשין את ירושלי' ואז הקיפו כל העיר, ושם פרש"י שהלכו דרך ימין כשפניהם לחלל העיר" (פ, עמ' רכא), ובאותו סגנון הכניס זאת ב-ג: "ואני המלקט באומרי' שוב מצאתי וז"ל, יש גדולי' הורו ג"כ ומייתו ראי' מפ"ב דשבועות גבי עולה בבל כשהיו מקדשין ירושלי' והקיפו כל העיר, ופרש"י הלכו דרך ימין כשפניהם לחלל העיר" (ז, דף 76, ב). הבאתי את שלושת הציטוטים כדי שיהיה קל להיווכח, שנוסחו הראשון של רבי זלמן, ב-פ, קרוב יותר למה שכתוב ב"לקט יושר" מאשר לעיבוד שעיבד רבי זלמן עצמו את הדברים ב-ג. בעל לקט יושר בוודאי לא שאב מספרנו, שהרי בלקט יושר מפורשים שמותיהם של הגדולים' שהורו כן. יכול הטוען לטעון, כי רבי זלמן מצא זאת ב"לקוטי הח"ר משה מינץ ס"ל זצ"ל", שממנו העתיק בעל "לקט יושר" (שם, 148), אך הדבר אינו מסתבר. על רבי משה מינץ זה (בן דודו של מהר"ם מינץ, ואחיו של מהרי"ל מינץ) ידוע רק שישב בנוישטט, ליד רבו מהרא"י (ראה מבוא ללקט יושר, עמ' XLV, אות קב), ואין לנו שום ידיעה שהיה באזור מגוריו של רבי זלמן. לעומת זאת, רבי יוזל בעל "לקט יושר" כתב עמודים אלו בספרו בעיר מיישטרי שבצפון איטליה בשנים רכ"ט-ר"ל (1469-1470; שם, עמ' XII), ואף רבי זלמן ישב בשנים אלו בצפון איטליה (ראה תולדותיו בכרך המבוא). אמנם, מסתבר שאת ההוספות לכת"י פ כתב בעיקר בשנים הסמוכות יותר ל-ר"ך (1460), אך בהחלט ייתכן שראה את דברי 'הגדולים' הנ"ל עוד בטיוטות של ר' יוזל בעל "לקט יושר", לפני ההעתקה המסודרת מהשנים רכ"ט-ר"ל המצויה לפנינו.

מדורין שחיבר 'קיצור מרדכי'¹²³, התעניין בספרו של אביו, והביא ציטוט ממנו במהדורות האחרונות של ספר מהרי"ל¹²⁴.

¹²³אוצר החכמה

במקומות שונים בספר עימת רבי זלמן בין פסקים ומנהגים שונים, כמו בין 'ספר ישן' ובין דברי האגודה¹²⁵, ולעתים אף ניסה להציע הסבר משלו לסתירות. כך הציע חילוק הלכתי המסביר את הנהגותיו הפוכות של מהרי"ל בשתי סיטואציות דומות¹²⁶, ובידע היסטורי-ביבליוגרפי הסביר את התעלמותו של מהר"ש מדברים האמורים בספר ארבעה טורים¹²⁷.

התרשמות נכונה ממעמדו של רבי זלמן בקרב חכמי דורו ניתן לקבל מהחלק ששרד מהתכתבויותיו עם מהר"ם מינץ ועם מה"ר יהודה ליווא לנדו, מגדולי הדור שאחרי בעל תרומת הדשן¹²⁸. "האיש אשר תורת אמת אמנותו ובו יהגה יומם ולילה" "הותיק (הנעלם) [הנעלה] האלופ הר"ר זלמן"¹²⁹ – כך פונה אליו מהר"ם מינץ. מהר"ם מינץ התעניין אצלו בדיעותיו אודות מנהגי מגנצא בזמנו של מהרי"ל, אך תשובתו של רבי זלמן איננה תיאורו של עד ראייה גרידא, אלא יש בה גם ציון מקורות לאותם מנהגים מתוך הגהות מהרא"ק על הספר 'ל"ו שערים' של בעל הרוקח, ומסירת מידע על משא ומתן הלכתי בין מה"ר יעקב כ"ץ, רבה של מגנצא, וכמה מחכמי זמנו¹³⁰.

גם מה"ר ליווא לנדו, שהיה בעצמו תלמיד מהרי"ל, התעניין בדיעותיו של רבי זלמן בשאלה אודות כשרותו של ספר תורה. רבי זלמן מצטט בתוך תשובתו למה"ר ליווא תשובה של מהרי"ל הקשורה לנושא, ובסופה הוא מוסיף את המסקנה המתאימה למקרה הנדון לפי דעתו¹³¹. רבי זלמן מתווכח עם מה"ר ליווא בעניין ריפוי מגוי הלוחש לחש¹³², דן לפניו בפירוט כדין הוצאת בגד בשבת¹³³, וכמעט גוער בו על קולא שלו בתענית בכורים¹³⁴. בכמה

פנים

123 על חיבור זה ראה מש"כ א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים', שלם, ד (תשמ"ד), ובמאמרי 'קיצור המרדכי לרבינו שמשון מדורין', קובץ תורני אבן ישראל (בוהוש), תשנ"א.

124 מהרי"ל, נישואין, סי' יז, שנ"ס ח, עמ' תעה.

125 מהרי"ל, אפיית המצות, סי' לד, שנ"ס ד, עמ' פ.

126 ההיתר לבחורי הישיבה לאכול מ'בדיקת מגנצא' שהיו בה קולות שונות, ומנגד איסורו לתת להם מחלב ה'פאנצין' שבמגנצא נהגו להתירו (מהרי"ל, איסור והיתר, סי' יג, עמ' תקכו-תקכח).

127 מהרי"ל, שמחות, סי' כ, עמ' תרו: "ראיתי בתשובת מהריסג"ל שהעיד על רבו מהר"ש שלא היה רגיל כ"כ להגות בארבע הטורים".

128 שו"ת חכמי אשכנז הנ"ל בהע' 75.

129 שם, עמ' לד.

130 שם, עמ' לז-לח.

131 שם, עמ' לב.

132 שם, עמ' כט.

133 שם, עמ' כט-ל.

134 "מה שכת' לי מ"ץ ... עד היום לא סברתי שום קולא" שם, עמ' כז.

מתשובותיו של מה"ר ליווא לשאלות רבי זלמן לא הוצרך להאריך, כיוון שהיריעה נפרסה בשאלה¹³⁵.

בהלכות חול המועד שבספר מצטט רבי זלמן קושיה של מהר"ש, שעמד על סתירה בין שתי הגהות ב'הגהות מיימוניות'. באותה סתירה דנו גם ה'בית יוסף' והרמ"א ב'דרכי משה'. והנה, במהדורות האחרונות של הספר הוסיף רבי זלמן הערה על דברי מהר"ש הנ"ל: "איני מבין מה קשה, הלא בהדיא חילק שם..."¹³⁶. על תירוץ זה של רבי זלמן מציין המהדיר¹³⁷, שהוא כעין תירוץו של הרמ"א.

בעניין שילוח ביום טוב מובאת בליקוטי מהרי"ל קושיית 'העולם' על הסמ"ק, ויישובו של מהרי"ל¹³⁸. בגליון כת"י ו הוסיף רבי זלמן זמן מה לאחר הכתיבה הראשונה:

ראיתי כמ' סמ"ק כתוב בהן: שניא' מהן בחול משלחין ב"ט. וכן משמע בסמ"ג¹³⁹ דהשיג עליו¹⁴⁰ וכת': כ"ש דניאותן ממנו ב"ט דמשלחין¹⁴¹.

רבי זלמן מערער על השאלה מעיקרה, כיוון שמצא כתבי יד שונים מאלו שעליהם מבוססת הקושיה – ואכן בדפוסי הסמ"ק לפנינו הנוסח דומה יותר למה שמצא רבי זלמן¹⁴². הוא מפלפל ומנסה אף להוכיח צדקת גרסה זו.

ניתן אפוא לסכם, כי על אף הביקורות החריפות שהוזכרו כאן, הרי בעיני חכמי דורו, איתם דן בדברי תורה בכתב ובעל פה, ואף בעינינו, לומדי ספר מהרי"ל (וכתבי היד שלו) בעיון ובזהירות – מצטיירת דמותו של רבי זלמן כתלמיד חכם, שידיו רב לו בכל נושאי ההלכה, המתאמץ למסור את דברי רבו הגדול בנאמנות. גם עליו נוכל לומר 'כמה גדולים מעשי חייא'!

135 כמצויין במבוא שם, עמ' כו-כז.

136 מהרי"ל, חול המועד, סי' טז ושנ"ס ה, עמ' קצח.

137 שם, הע' 10.

138 מהרי"ל, ליקוטים, סי' עו, עמ' תרל-תרלא.

139 לאוין עה, סמ"ג השלם, א, עמ' רחצ.

140 כמובן הסמ"ג לא השיג על הסמ"ק, המאוחר לו, אלא זוהי הערה על עיקר ההלכה המפורשת בגמרא (ביצה טו, א) לגבי ניאותין בו בחול.

141 דף 142, ב.

142 סמ"ק, מהר' הארפעניס, עמ' קעב; סמ"ק מצוריק, ב, עמ' רג.